

középpálya

A jelentés sem a szövegben van

BORBÉLY SZILÁRDDAL BESZÉLGET FODOR PÉTER

– Szépirói és irodalomtörténeti munkáid témaválasztása, önszemlélő apparátusa, retorikai megalkotottsága folytonosan az emlékezet és a felejtés kultúraalakító kölcsönhatásának lehetséges változataira irányítja a figyelmet. Az európai kultúrtörténet egyaránt szolgál példákkal a feledés lehetetlenségére, az emlékezés mulékonyságára vagy arra, hogy a múlttól való távolságvétel elengedhetetlen az élet- és cselekvőképesség visszanyeréséhez. Pályád eddigi két évtizede alatt miképp módosult e két eseményszerű cselekvés szerepe szövegeid létrehozásában?

– Hát ezt a saját bőrömon érzem. A 60-as években egy eldugott, kicsi szatmári faluban nőttem fel. Nekem napi gyakorlat volt mindaz, a mentalitás és a szokások, amelyekről beszélgetve a feleségem mindig azt mondja, hogy ezek számára száz évvel ezelőtti ügyek. Neki a nagypapja mesélt hasonlókról. Nem hitte volna, hogy ez még a 60-70-es években élő kultúra volt. Nekem a szamosháti meg a néprajzi szótár javarészt még anyanyelvem része. Ugyanakkor számomra az a világ már nem volt otthonos, mert a családon belül olyan feszültségek húzódtak, amely a zsidódeportálásokban elpusztultak és a Jutason kiképző altisztként szolgáló nagypapám világa között húzódtak. Mióta eszemet tudom, éreztem, hogy – finoman szólva – nem szeretnek ott, ahol épp vagyok, és azt is tudtam, hogy nekem ehhez a világhoz, a faluhoz nincs igazából közöm. Úgy tanultam meg ezt a világot, hogy tudtam, el fogom felejteni. Sőt minél hamarabb el akarom felejteni. Ezért nincsenek emlékeim, kitöröltem a tudatomból szinte mindent. Nincs nosztalgiám a gyerekkorom, a falu, a román-rutén-sváb-bajor-cigány-magyar-zsidó keverék kultúrájú Szatmár megye, a kamaszkor stb. iránt. Egyáltalán nincsenek emlékeim önmagam történetéről. Vagyis csak minimális. Ma már, visszagondolva a gyerekkoromra, tudom, hogy mindennek az eredménye az volt, hogy több gyerekkori depressziós időszakot vészeltem át. Akkoriban az ilyesmire még aligha figyeltek. Egy felnőttkori, elég mély depressziós időszakból évekig tartó kilábalás után értettem ezt meg. A depresszió a kulturális krízis tömegbetegsége is. Gyógyszereket adnak az embereknek, de az igazi gyógyulás az emlékezés és a felejtés kulturális mintáin keresztül közelíthető meg.

– A globalizált tömegkultúra mifelénk is jóformán monopolhelyzetbe került a 90-es évek közepétől kezdődően az új mediális intézményrendszer segítségével, át-

véve a kulturális emlékezet hagyományos közvetítő közegeinek (pl. irodalom, történelem, oktatás) identitásalakító funkcióját, s ezáltal meglehetősen háttérbe szorult a társadalom összetartó erejének tekintett közösségi emlékezet. Az irodalom szövegközi működésmódját fölerősítő poétikák akár egy éppen ellentétes folyamatként is értelmezhetőek. Mennyiben következik mindebből, hogy az irodalom, legelsősorban az – egyes értekezők szerint már mindig is transzformált idézetnek ható – líra egy olyan elitdiskurzussá vált/válík, melynek kulturális jelentősége kapcsán aligha használhatóak a romantikában és a modernségben létrejött értelmezési sémák?

– Huh, igen jó és nehéz kérdés. De nem hiszem, hogy az irodalom belső ügyeit illetően a 90-es évek nagy fordulópontot hoztak volna. Radikálisan új törekvések nem jelentek meg, az asztalfiókból nem kerültek elő remekművek, irodalomtörténeti és kritikai nézőpontból figyelve nincs törés, folyamatosság lelhető fel a 80-es és 90-es évek között. Magyarország a 80-as években sem volt elzárt, modernizáció előtti balkáni ország. Én úgy emlékszem, hogy már a 80-as években is írók megítélésén sokat lendített, ha a *Nők lapja* vagy a *Fürge ujjak* címlapjára felkerült, esetleg meghívták valamelyik televíziós főzőműsorba. Emlékszem, azért már ekkor is nagyon jól lehetett látni, hogy nem ugyanúgy kell érteni a foglalkozás névként kiírt író szót, amikor Végh Antal kevergette a tévében valamelyik szatmári parasztételt a száz közül vagy a magyar foci körlelektanát firtatta, mint Mészöly, Nádas vagy Esterházy esetében. '89 után leginkább a tőke szerkezete, a tulajdonosi struktúra változott meg. A szocialista kultúra nem volt versenyképes alternatíva, mindenki kinevette „az úttörő ahol tud, segít” és hasonlókat. Senki, még a haszonélvezői sem hittek a szocializmusban. És a 80-as években Magyarországon a globalizáció rengeteg tünete ugyanúgy jelen volt, mint ma, és akik ekkor nőttek fel, valójában már a ma szidott globalizált vagy amerikanizált kultúra valamilyen változatát sajátították el. Javarészt csak pénzügyi okok miatt kellett az új filmekre egy-két évet várni. Annyi volt a különbség, hogy bizonyos rituális események alkalmával még a *Himnusz* mellett el kellett énekelni az *Internacionálét* is. Az a gyanúm, hogy Mészölyt a 80-as években sem olvasták többen, mint a 90-es években. A Nobel-díj reklámereje a *Sorstalanság* eladott példányszámát jelentősen megdobta. De sokaktól hallottam, akik megvették ekkor, hogy az olvasással már nehézségek adódtak. A 90-es évek elején aluljárókban, utcai standokon a ponyva között árusították Heidegger *Lét és idő* című, lektürnek aligha nevezhető könyvét. Vegyük csak ezt a példát: Heidegger ideológiai okok miatt államilag tiltva volt a szocializmusban. Amikor elmúlt a szocializmus, kiadták, mert már korábban lefordították, gépiratban olvastam magam is a 80-as évek közepén. És mi változott ettől? Semmi. Folyamatosságot látok, 1989 nem volt igazán mély törés, és sajnos nem követte '89-et semmiféle morális kritika, senkinek nem kellett levonni következtetéseket és nem tettünk szert újabb belátásokra sem.

És mivel a globalizáció, az amerikanizált kultúrafogyasztás már a 80-as években jelen volt, ezért az oktatás már akkor sem volt képes versenyre kelni ezzel a tendenciával. Sőt ez már hamarabb elkezdődött, a 68-as reformkommunista nemzedék csalódása után a beatkultúra felé fordult. Ahogy Magyarországon megjelentek az angol-amerikai popegyüttesek mintájára szerveződő bandák, a Metro, Illés, Omega stb., és funkklubjuk, a felnövekvő nemzedékek azóta már nem népben és

nemzetben gondolkodtak. '68-ban az utolsó értelmiségi forradalmi csoportok, a trockisták és a maoisták egy emberként ábrándultak ki az emberarcú szocializmusból. Aztán valami fordított viktoriánus álszentség vett erőt az országon, a délelőtti iskolai és munkahelyi ünnepségen fehér ing, piros nyakkendő fiatalkommunisták éltették Lenint, Brezsnyevet, Kádárt, este pedig klubokban és házibulikban a halálos ellenségnek, az amerikai imperializmusnak a szocializmusban ideológiai szempontból nemkívánatos szellemi javaira vetették rá magukat. Furcsa, dekadens világ volt ez. Amit a 60-as években a hivatalos ideológia kulturszemétnak titulált, valójában az formálta már akkor is, a 80-as években meg végképp, a tízen-húszon-harminc évesek tudatát. A 90-es években ezt már minden aggály nélkül lehetett forgalmazni, Magyarország teljesen betagozódott az amerikai popkultúra termékeinek felvevőpiacába, az ideológiai tiltások megszűntek. A nyolcvanas évek első felében már a pornó, akárcsak a kvarcóra, félig illegálisan mindenütt beszerezhető volt. Az oktatás eddig is hatástalan volt, a mai harminc-negyven-ötven évesek is roppant keveset tudnak a magyar történelem és irodalom emlékezetéből, nem használják azt mindennapjaik megélésében, identitásuk kialakításában. A kulturális és oktatási kormányzat pedig hatékonyan rombolja tovább kapkodó és felelőtlen intézkedésekkel. A globalizáció és a média irányította tömegdemokrácia ellen nem lehet hadakozni, ezen a kereten belül kell keresni a kulturális emlékezet éber tartásának módjait. Mert nem csak a kultúra emlékezet, hanem az egyes ember is az emlékezet által él. Aki járt már pszichiátrián vagy alkalmasint bekukkant oda, azonnal beláthatja ennek az igazát. Nem kell lebecsülni az emlékezet közösségi hatását sem. És például nem szívesen hallja a magyar kultúra, amit Kertész Imre mond a Holocaust kapcsán, épp ilyen kevéssé hajlandó '56 és '68 vagy '73 eseményeivel szembenézni, és a szocializmus működtetőinek, mai haszonélvezőinek és örökösének történelmi felelősségével. És ezeknek a kibeszéletlen, feldolgozatlan, morális felelősségvállalás nélkül tovább görgetett ügyeknek a súlya ránk nehezedik. Nem érzem, hogy '89 mély változást hozott volna magával. Persze a társadalmi nyilvánosság hiánya miatt korábban az irodalom területén megjelenő politikai üzenetetés, a kódolt ellenzéki beszéd kivonult a szépirodalom területéről, mert már lehetett egyenesbe beszélni. Mindettől függetlenül a költészet elitdiskurzus volt mindig, ebben én alig látok módosulást. Petőfi sem a tömegeknek szólt, igaz, hogy előtte költő nem volt még ilyen népszerű, vagyis ismert, de jóval kevesebben olvasták, mint ahányan úgy tettek, mintha olvasták volna.

– *Irodalomtörténeti munkáid visszatérő módszertani megoldása a XIX. század kanonizáló eljárásainak, illetve bizonyos nagy hatású historikus mítoszok kiterjedt filológiai apparátust mozgató elbizonytalanítása. Milyen teoretikus és gyakorlati megfontolások húzódnak meg ezek mögött az írások mögött: ideológiakritikai szándék, pozitívista ténytiszteltet, a kulturális emlékezet fölfrissítése?*

– Azt hiszem, leginkább talán valamilyen pozitívista nosztalgia, azzal a közbejött belátással kiegészülve, hogy a tények valójában nem hozzáférhetőek, csak a szövegek és a kontextusok. Dávidházi Péter volt a témavezetőm, tőle tanultam el sokmindent. A filológia által kezelt dolgok anyagszerűségének nosztalgiája is kedves nekem, ezért vagyok hajlandó kéziratárakba, levéltárakba utána menni látszólag jelentéktelennek látszó részleteknek is. Tudod, másfajta viszonyod alakul ki az

olvasás során egy szöveghez, amelyet nyomtatva olvas az ember, és azzal kapcsolatban, amelyet kézbe vesz kézirat formájában is. Fogja az eredeti papírt, ott van előtte színével és szagával, rajta annak az érintése, aki azt írta. Valamiképpen az érintés metafizikus jelenléte, az idő és az emlékezet másféle működése figyelhető meg ilyenkor. És számodra összesűrűsödve van jelen mondjuk példának okáért Kazinczy hetvenkét évének időbelisége. Mert látod, ahogy dőlnek a betűk, ahogy kapcsolja őket egymáshoz, ez változik az időben, másként írt a húszas éveiben járó Kazinczy és a hatvan éves. A kéziratok lélegeznek, nem halott papírok, viselik magukon azoknak az életét, akik már rég nincsenek. És ezáltal számodra valahogy összesűrűsödik az idő, egyszerre van jelen, a múlt nem távoli, az emlékezés nem kegyelet vagy munka. Számomra valamiképp életem mindennapjainak része Csonkai, Kazinczy és más kevésbé ismert két-háromszáz éve élt emberek.

A filológia formalizált és mechanizált propedeutika rangjára szorult vissza, és elszakították tőle a megértés munkáját, mintha lehetséges volna elképzelni a szöveg megértés nélkül. Mintha a filológia a megértés nélküli szöveg tudománya volna, tehát valamiféle hideg, lélektelen és terméketlen munka. A filológiát illető fenntartások erre az előítéletre mennek vissza, amely abszurdum. Magam arra a következtetésre jutottam, hogy az előfeltevés- és előítéletmentes megértésre törekvés a filológus oldalán áll. Magyarázatok, koncepciók, teóriák – én úgy vettem észre –, hogy mindig valamely erős olvasás eredményeként jöttek létre. És az a legnehezebb, hogy egy tőlünk távoli szöveget úgy olvassunk, hogy átadjuk magunkat annak a szövegnek. A köztünk és a szöveg közötti távolság áthidalása a legnehezebb, szinte már-már lehetetlennek tűnik. Magyarázatok adni az a legtöbb esetben egy előzetes program jegyében történik, a szöveg inkább alibit jelent pusztán. Valahogy úgy vagyunk vele, mint a Kádár-kori vicc poénja mondta: „Megmagyarázni én is meg tudom, de nem értem...”

– *Filológusi munkásságod visszatérő hősei: Csonkai, Vörösmarty és Arany. A velük foglalkozó tanulmányaidból az derül ki, hogy az általuk betöltött irodalomtörténeti szerep mögül eltűnt, elfelejtett, esetleg valójában soha nem ismert emberi alakok fölöttébb érdekesekek a számodra. Miért éppen ők? Miképpen befolyásolja kutatói figyelmed a tanítás, illetve az a szakmai közösség, melynek az egyetemen tagja vagy?*

– Nem tudom. Ezeket a szerzőket szeretem. A munkahelyi szervezet is közrejátszik persze benne, amelynek én azon a pontján foglalkozok helyet, ahol épp Csonkai és kora képezi a kutatás és az oktatás tárgyát. És itt a tanszékünkön Debreczeni Attila vezetésével folyó textológiai műhely ösztönző, orientáló hatásáról is szót kell ejtenem. A textológiai, filológiai munka során egy szöveg kontextusát kell feltárni. A szövegek ilyen közletről nézve roppant esendő dolgok, és sok elfelejtett részlet tárul fel akár a keletkezés, akár az alakulástörténet vizsgálata során. Ismeretlen vagy elfelejtett sorsok bukkannak elő, akik közrejátszottak egy-egy szöveg olyanná válásában, amilyenek az utókor, jelen esetben mi, megismertük.

– *A magyar irodalom alakulástörténetét tárgyaló tanulmányaidban gyakorta foglalkozol azzal a „humanista mediális rendszerről” való leválás következtében létrejött hagyománytörténeti töréssel, melynek hatására a régiség műfaji és retorikai készlete a fedés homályába vészett. Melyek a legfontosabb dilemmái a kortárs lét-*

és személyiség szemléleti megfontolásokat (az időbeli távolság miatt) egy nagyon idegen világról beszélő szövegkorpusszal társító poétikai munkának?

– Lassan vált néhány homályos sejtés világosabbá. Valami nagyon zavaró volt számomra: az az ellenszenv, amit az 1970-80-as évek irodalma keltett bennem, a szépirodalom és a kritika egyaránt. Valami mélységesen hazug világot éreztem, amely onnan áradt. A 90-es években azt láttam, hogy ez az undor nem csak a szocializmusnak nevezett dologból származott, amely bizonyosan megmértelyezte az egészséget, hanem valahol a magyar irodalom önértelmezésében rejlik, ha tetszik, történeti okokra megy vissza. Aztán amikor a humanista alapozású irodalom-felfogás átrendeződését vizsgáltam, arra a következtetésre jutottam, hogy nem csak az a korszakváltás, ez a kulturális hagyományértelmezés szempontjából döntő jelentőségű törés érdemel figyelmet, hanem legalább ennyire érdekes annak vizsgálata, miképpen jött létre a modern értelemben vett magyar irodalom. A klasszicizmusnak nevezett korszak végével bezárult valami, egy jelentős cezúra íródott bele a kulturális hagyományba. A vallásos, közösségi, gyülekezeti költészet kódjai elvesztek. A magyar világ addigi hősei, mint például egyik vitathatatlan hőszó, Gyöngyösi István, a termékeny és szorgalmas barokk eposzíró, akitől nagyobbat el sem tudtak képzelni, szinte egy-két évtized alatt kopott ki az olvasók emlékezetéből. Amikor az 1795-ös évben Dugonits András új kiadásra vállalkozik, már menthetetlenül retró vonások mutatkoznak. Eltűntek az olvasók, bár mindenki dicséri még, de senki sem olvassa már. Dugonits vállalkozása dugába dől, a sorozat befejezetlen marad. Másik érdekes mozzanat, hogy Csokonai mellett még legalább egy fél tucat Csokonai ismertségét, sikerét meghaladó korabeli íróval kell számolni. Csokonai a kortársak számára sokáig egy a sok közül, és nem emelkedik magasán ki. A halála után induló kultusz Kazinczy Debrecen elleni támadása nélkül nem alakult volna ki. Bár ez az ellenkultusz is igen rövid életű volt, és az 1830-as évekre már mindenki elfelejtette, még azt is, hogy hol lehet a sírja a Hatvan utcai temetőben. 1836-ban, amikor újra előkerül az emlékállítási terve, Péczelyék keresgélnek, keresgélnek, aztán egyszerre rámutatnak egy helyre, hogy fel lehessen állítani azt a több mázsa vasat, amelyet a helyi vaskereskedő fog szállítani. Amikor pedig 1844-ben Toldy és munkatársai összeszedetik és a Nemzeti Könyvtár sorozatban kiadják Csokonai munkáit, látszólag már pusztán az archiválás, a leletmentés van soron, amely a halott és hatás nélküli tárgyaknak jár ki. És mégis, ekkor, Petőfiék hatására fog új életre kelni ez az ekkorra már halottnak hitt költészet. De lám, milyen érdekes az irodalmi folyamatok működése: Csokonai klasszicista ódáinak új életre olvasója a 20. század elején Ady lesz és József Attila. Pedig mindkettőjük költészete a végletesen személyes gőg és narcisztikus önszemlélet költészete.

– *A Mint.Minden.Alkalmom. és az Ami helyet című kötetekben hangsúlyos teoretikus kérdésként van jelen az én versbeli szituálhatóságának és a(z) irodalmi) nyelv önműködésének kapcsolatrendszer. Ez mennyiben függ össze azzal a szubjektum-értelmezési korszakváltással, mely a modernség lezárulásához kötődik? Az én elhelyezhetősége poétikai vagy tágabb értelemben vett kulturális-mediális kérdésként fontos-e számodra?*

– Csak is poétikai kérdésként. A *Mint.Minden.Alkalmom.* előtti könyv, a *Hosszú nap* el által felvetett kérdések foglalkoztattak ekkor, ezek hívták elő a *Mint.Min-*

den. *Alkalom*. szövegeit. Sokan valami gonosz fricskának látták ezeket a frivol verseket a sokszor patetikusan hangzó, a *Jom Kippur* bűnvallomását megidéző szöveg után. Pedig az összetartozás rendkívül szoros a két könyv között, a *Mint. Minden. Alkalom*. mintegy a *Hosszú nap el* függeléke. A *Hosszú nap elben* szembe kerültem azzal a helyzettel, hogy miként beszélhet egy szöveg, amely egy vallási hagyománytól terhelt szöveg emlékezetére támaszkodik. A *Jom Kippur* előestéjének liturgikus szövegei, legfőképpen a *Kol Nidré*, azt hiszem, nem nyelvi összetettsé-
gük miatt hordozzák az őket mondók vagy a rájuk visszaemlékezők önértelmezé-
sét. A *Kol Nidré* esetében még ennek az arámi nyelvű imának a dallama is hozzá tartozik a hatástényezőkhöz. Érdekes tapasztalat, hogy a dallamra történő ráha-
gyatkozás, a nyelv zenei komponensének felerősítése mennyire képes elmosni a beszélő én határait. A poétikák az eufóniát, a jóhangzást mindig is előtérbe helyezték a dologgal magával szemben. Fontosabb a hogyan, mint a mit. És ez eléggé gyanakvóvá tehet bennünket a poézis szavahihetőségét és igazságának természetét illetően. A költői szó igazságáért sokáig a szabályok és a mesterség ismerete, a nyelv jóhangzása, az archívumok újrendezése szavatolt, és nem a beszélő individualitása. A poézis igazsága nem a számon kérhető dolgok közé tartozott. Arany még a 19. század végén is konfliktusos helyzetben érezte a magára vett szerepet, közhelyként gördült végig az oktatáson óvása, hogy költő hazudj, csak rá ne faragj. Nehezen érthető Arany problémája, hisz milyen következményei lehetnek, ha rajtakapják a hazugságon? A kisrealizmus irodalmi dilemmáján gyötrődő korszak a tükrözés szűk horizontján értette Aranynak ezt a mondatát. De ha nem tévedek, Arany nem ebben az összefüggésben, hanem a poézis igazsága felől aggódott, azzal áll szemben a költői hazugság, amely nem összetéveszthető a realizmus valóságfogalma vagy az életrajzi tények felől érthető pszichologizálás visszaellenőrizhető hitelességével. Mert ahol az Arany-versek én-t mondanak, ott Arany lelkét kell kutatnunk? Aligha. És ugyanúgy érvényes ez a klasszikus és a modern magyar irodalom költőire. Az egyes versek igazságáért egy-egy költészet szerzőjük életével felel. Csokonai esetében úgy láttam, hogy ez valójában nem igaz. A szentimentális életrajz úgy lóg a verseken, mint tehénen a gatyá. És mégis ez a költészet volt az egyik forrás, amely Ady és József Attila, de azt hiszem Arany számára is nyelvet kölcsönzött. Miként lehetséges az, hogy egy klasszicista poétika által létrehozott szöveg átélhető, mitől válik a beleérező olvasás számára felölthetővé az én, amelyet egy Csokonai-vers mond? Milyen igazsága lehet egy Csokonai-versnek, amely szavatol önmagáért? Vagy a vallásos költészet, a himnuszok, a szekvenciák, a gyülekezeti énekek, a liturgikus szövegek miképpen képesek erre? A vallási költészet igazsága épp így független volt a poézis igazságától, az már eleve el volt döntve. Akik olvasták a himnuszokat, a szekvenciákat, azok úgy tudták, hogy igaz, amit olvasnak. Amikor a művészet is a megismerés eszközévé vált, a hangsúly áthelyeződött a beszélő individualitására, és a szöveg igazságáért ő lett a felelős. Példának okáért Csokonainak még esze ágában sem volt azonosulni szövegeivel. De miért is kellett volna, hisz a szöveg túléli őt, nem?

– A Halotti Pompa című könyved olyan középkori és barokk műfajokat idéz, melyek gyökeresen másképp gondolták el és vitték színre a személyességet, az egyediséget, a vallomássóságot, mint ahogy az a romantikában és a modernségben ka-

nonizálódott lírafogalomban történik. Mennyiben volt szükségszerű ezeknek a közösségi pre- és architextusoknak a fölhasználása a személyes családtörténeti tragédia artikulálásában? A műfaji előzmények kiválasztása mellett voltak-e más okai annak, hogy a kötetből – amint azt Márton László találóan megfogalmazta – „teljes mértékig hiányzik a modern individuuum feltárulkozása vagy a lírai pszichologizálás”?

– Az mindig is nagyon érdekelt, hogy a középkor és a barokk vallási, gyülekezeti énekei miképp működtek líráként. Az egy idő óta erőteljesen előtérbe tolatkzó én a lírai szövegeket mindig mint egy Másikkal való találkozás eseményét mutatja fel. De ez az én nem kicserélhető, a verset olvasó számára nem válik a ki-mondásban énné, hanem megmarad mindig ebben az idegenségében. Ez izgalmas, hiszen mindig a megértés kényszerébe helyezi bele az olvasót, ekként a távolság megteremtésére ösztönzi a saját én, a vers énje és a vers énjét mondó saját én között. A személyes tragédia a dolog természetéből és specialitásából adódóan körül volt véve még megalázó részletekkel. A tragédia ez által nem volt számomra pátosszal megélhető, és nem hordozta, illetve hordozza magában a feloldódás lehetőségét. Ezért nem kínálkozott más kiút, mint a távolság teremtés, és a személyesből kinyerhető személytelen kontemplálása. Erre tettem kísérletet. És azt a beszédmódot kerestem, amelyet a hagyomány ehhez felkínált. Önmagam zárójelek közé helyezése felszabadító erővel bírt, és a barokk vagy középkori szövegek olvasása korábban nem sejtett mélységek kontemplálására nyitott utat. A megaláztatottság az alázat más értelmét mutatta fel, a gyász lezárhatatlansága a szeretet jelentéséről mondott mást, a bűnösség gyöttrő érzése a teremtményi lét önfeledtségére nyitotta fel a szövegek olvasása során az értelmemet. Olyan belátásokra tettem szert a *Halotti Pompa* szövegein végzett poétikai munka, a viszonylag távoli hagyományok kódjának bogozása során, amelyek az én-t mondás alázatának felszabadító érzésével ajándékoztak meg. A középkori és barokk szövegek valamilyen képpen a jogtudat előtti kor lélek, vagy ha tetszik, szubjektum-szerkezetét mutatják. Ebben az volt megdöbbenő erejű, hogy ezeknek a szövegeknek az alanyai is mindig a Máson keresztül tekintenek önmagukra: a Megváltón, a Messiáson, Krisztuson keresztül kontemplálják önmagukat. És volt tudásuk a Testről, amely a modernség korában elveszett.

A modernség megjelenése, a polgári mentalitás uralkodóvá válása óta az a jog által megalapozott felfogás hatja át az individuuumok önszemléletét, amely az egyenlő és összemérhető jogokra alapozódik. Az ember elvont értelemben csak egymás mellé helyezhető, nem hierarchikus létező, az individuuum megértése pusztán önmagából kiindulva lehetséges. A jogszemlélet az embert nem transzcendens dimenziókkal bíró létezőnek tekinti, hanem etikai problémákat felvető, de mindezzel együtt is mint anyagi dolgot: szubjektumot. De a jog szubjektumfelfogása nem csak az emberre korlátozódik. A modern kornak mintákat adó államteóriák, azt hiszem, a jogra alapozott definíciókra, vagyis jogi fikciókra építették fel emberképüket.

Azt gondolom, az elmúlt és az elkövetkező évtizedekben az eddigi rend is erősen át fog alakulni. A modern média technológiái, a reklámmal jelezhető embert alakító technikák és az informatika benyomulása az eddig zárt integrásként kezelt

Testbe az Ember fogalmának újradefiniálását hívhatja elő. Közben az ember már lassan más is lett, ez hordoz bennünket, csak még nem vettünk róla tudomást. A géntechnológiák, az őssejtkutatás, a hormonális áthangolás, az agy – és vele a tudat – kémiai szerekkel történő manipulálása mellett a táplálkozás átalakulása és a szervátültetések stb. már szinte eltörpülő problémát jelentenek. Enyém-e a testem? Uralom-e a testem? Test és Lélek dualizmusa ma már mást jelent, mint amikor a test még a Lélek bábja, álcája volt, amelyből majd kiröppen a – hogy Kazinczy szavát idézzem meg – *lepe*, rút és közönséges nevén: pillangó.

– *A Halotti Pompa szövegeiben ugyanakkor mégiscsak gyakoriak a modern magyar líra klasszikus alkotásait, leginkább Kosztolányi, József Attila, Radnóti és Pilszky szövegeit megidéző, átalakítva megőrző mnemotechnikai eljárások.*

– Nem csak ezek, hanem ott van Csokonai, Nyéki Vörös, Hajnal Mátyás, Ráday Pál, a katolikus és protestáns hitéleti énekek, a középkori szekvenciák, és sok egyéb szöveg, amit olvastam az elmúlt években, ha már ilyen szemmel nézzük a dolgot. Ha liturgikus vagy zsinagógiai szövegeket idézek meg egy versben, az vajon másféle intertextus-e, mint ha modern költőktől emelek át sorokat? A költői nyelv is egy szaknyelv, vagy valami hasonló, tehát fogalmakat vagy képeket átveszünk innen-onnan. Ahogy a nagyapám mondta nekem gyerekkoromban, hogy hozd ide a subtert, a nutolót, meg hasonlókat. Hogy nem kell mindig mutogatni, és új dolgokat se kell folyvást kiókumálni, arra jók ezek is. Nézd, azt gondolom, hogy ezek akkor is hoznak magukkal valamit, ha az olvasó nincs tudatában, hogy ezek most idézetek, és ha fogalma sincs, hogy honnan származnak. Ha még azt sem sejtí, hogy most idéznek neki, rájátszanak valamire, mert úgy egyébként sem lehet olvasni, hogy folyvást rohángálunk a könyvespolchoz vagy rajta lógunk az interneten, keresve a locusokat. Egyébként pedig példának okáért egyáltalán nem zavar bennünket, amikor Csokonait olvasunk, hogy fogalmunk sincs, milyen kortárs szerzőkre utal, idéz, játszik rá... Ezt csak az tudja, aki a versekkel együtt olvasa a kritikai kiadás jegyzeteit. De talán nem követek el nagy indiszkréciót, ha elárulom, hogy mi, akik a kritikai kiadáson dolgoztunk, bizony mi is kudarcot vallottunk sok utalás, intertextus felfejtésével, mert az már lehetetlenség. Csak Csokonai tudna bennünket informálni, vagy még maga Csokonai sem. Ahogy Esterházy is jegyzeteket készít a bedolgozott anyagról, és a szerző segítségével valójában feltárhatatlanok az intertextusok teljes mértékben. Nem tudom, valahogyan titkosabb, másrészt meg ártatlanabb dolog ez, mint ahogy mostanság hisszük.

– *Hans Robert Jauss egyik kései írása szerint a megértés szükségszerűen vall kudarcot az emberi gonoszság megnyilvánulásaival szemben. Lehetséges, hogy a Halotti Pompában a keresztyén evangéliumi hagyomány azért íródik át olyan radikálisan, mert a könyv éppen azzal szembesíti olvasóját, hogy a gonosz megértésére nincsenek valóban érvényesnek tekinthető narratív sémáink, és ez alól az Újszövetség sem kivétel?*

– A Jó megértésére sincsenek. A jótett épp olyan érthetetlen, és felfoghatatlan, és ha kell, úgymond rendszeridegen eseménye a szociális világnak, mint a Rossz. Ez épp oly radikális következményekkel bíró felismerés, amely Auschwitz után a Jó felé fordulás idealizmusát épp annyira teszi kérdésessé, mint az ismert közhely szerint a költészet Auschwitz utáni elgondolhatóságát. Különös módon Európában

a művelt ember hiedelmei közé bekerült az evolúcióelmélet, miután szívós harcok árán győzedelmeskedett, de különös módon ezt nem követte annak radikális belátása, hogy ha az ember, akkor a vallás is az evolúció terméke. Nem kinyilatkoztatás eredménye. Szóval, ha a vallási megalapozottságú Jó gondolata is evolúciós folyamatok eredője, akkor nincs megnyugtató magyarázat a Jó világbeli megjelenésére sem. Az evangéliumok a Messiási gondolat jegyében beszélnek el Jézus történetéről, és mint olyat, amelyben egy gyilkosság lerombolja a Törvényt, pontosabban az addig érvényesnek gondolt Tant. Spiró György regénye ennek az esetlegességéről, illúziótlan bemutatásáról szól, egy különös történelemfelfogás szerint, amely nem véletlenül sajátja ennek a könyvnek, hiszen a dezillúzió anatómiáját adja. És az *Új-szövetség* ehhez, mondjuk megint úgy, mint az előbb: Auschwitz után, épp úgy nem kínál ma már átélhető és versenyképes narratív mintát. Jézus meggyilkolásának hatalmi ideológiája szerint inkább egy ember haljon meg, mintsem elpusztuljon a nép, amint azt az evangéliumban olvasni lehet. Auschwitz ideológiája szerint a zsidó nép legyilkolása arról szólt, hogy egy nép haljon meg, mert akkor nem marad meg az az ember, aki a Jó narratívájának fenntartója volt két évezreden keresztül. Mert rendszeridegen elem. A 20. század elején, majd határozottan '68 táján elgondolt új ipari államnak nincs szüksége a Messiás-mítoszra. A modernség a felvilágosodással új államfilozófiát, társadalomszervezést, új emberképet stb. hozott, például a kegyelem eszméje helyett a determinizmus és a szabadság komplementerét, így válik feleslegessé a Messiás gondolata is. Útjában áll a társadalmak és az őket irányító hatalmak fejlődésnek. A Jónak ez az archaikus ideája visszafogja a hatékonyságot. Megköti a kezét a tudománynak. Az erkölcsi alapelvek radikális átalakításának. Auschwitz maga is értelmezhető úgy, mint az *Evangélium* visszavételének technicista kísérlete. Ha a zsidóság, amely az *Evangélium* narratíváját hozta és a történelem gondolatát kínálta fel a világnak, eltűnik, akkor vele együtt eltűnik a Messiás-mítosz, és nyitva áll az út az Emberfeletti Ember előtt. Akinek a lényege, hogy nem Istenember, hanem csupán Emberisten.

De a Messiás-mítosz lerombolásának nem csak technicista útja van, ahogy ez Auschwitz után tapasztalható. Ami akkor és ott tragikus kifejtet formájában megmutatkozott, nem ott kezdődött, hanem már régóta tartott. És – bár nem szimpatikus témák ezek, amiről Kertész Imre beszél, hogy – nem is ért ott és akkor véget, amikor a tábortokat felszabadították. A Jó mítosznak radikális visszavétele az emberben lévő Jó démonizálása. Vagyis idealizálása. Auschwitzban is megtörtént, hogy egy-egy ember a benne lévő animális program ellenére, amely az önvédelem, a túlélés, a korlátlan önérvényesítés, szóval mindezeknek az antropológiai konstansoknak az ellenére a falkatárs megmentését, segítségét, és ezzel együtt az önfeláldozás sajátos, az állatvilágban igencsak ritka viselkedését választotta. Noha semmi sem magyarázza meg ezt a viselkedésformát. Auschwitz szentjeiről – vallási hovatartozástól függetlenül – az egyház még nem vett eléggé tudomást, inkább politikai gesztusértékű boldoggá avatások történtek. Szóval ott van Auschwitz, amely próbára teszi az *Evangéliumot*, és mint ahogy az *Apokalipszis*ben le van írva az utolsó nap dramaturgiája, próbakőre veti a keresztényeket, hogy mit ér az ő hitük. Látjuk magunk előtt ezeket a hullagvárat, ahol mint a futószalagon, mint egy gépsoron, az egyik oldalon megy be az emberanyag, a másikon pedig az ipar-

szerű megsemmisítés végterméke: füst, hamu, tárgyak, ruhák, személyes holmik stb. De nem látjuk Jézus alakját...

– *Ha nem tévedek, a történelembölcselet és a zsidó-keresztény teológia efféle összekapcsolásának poétikai kísérleteként olvasható a Halotti Pompa nemrégiben napvilágot látott bővített kiadásának harmadik, Haszid-Szekvenciák című ciklusa.*

– Magam sem tudom. Ezek foglalkoztatnak. De nem vagyok sem teológiaiilag művelt, sem filozófiaiilag iskolázott, hogy ilyen kérdéseken spekuláljak. Csupán érdekel, szenvedélyesen érdekel, de én csak verseket tudok írni. És a szüleim tragédiája annyi kérdést vetett fel, amelyek korábban nem tűntek kérdéseknek. Eredetileg úgy terveztem a kötetet, a *Halotti Pompá*t, hogy lesz egy harmadik ciklusa, amely a Messiás-mítosz szembesítését végzi el a Krisztus-hívők hitével, de ebbe akkor belefáradtam, és nagyobb feladatnak tűnt, mint amit én szerény képességeim szerint meg tudnék oldani. Aztán a korrekurát olvasva mégis szembesültem azzal, hogy ezt nem kerülhetem meg, bármilyen szerény is legyen a végeredmény. Ez a most elkészült harmadik ciklus, amely tetemes részében arra kérdez rá, amit az első ciklus, a *Nagyheti Szekvenciák* is kérdésessé tesz, hogy milyen következményei vannak annak, ha az *Evangéliumok* üzenete megrendül. Ha már nem biztos a Jó és a Rossz, az isteni Mindenhatóság, az ember teremtményi felfogásának helye a gondolkodásunkban. Ha Isten nem biztosan Ábrahám, Izsák, Jákob Istene, de nem is Jézus vagy Pál istene, sem nem Ágoston Istene stb., hanem mondjuk inkább Anna Frank, Kertész Imre vagy Hans Jonas Istene. A szüleim tragédiája, amely sok rejtélyt hord még magában, mivel a nem feltárt bűnügyek sorába tartozik, arra ösztönzött, hogy ezeken a kérdéseken gondolkodjam. Ezek számomra alapvetően poétikai kérdések, az általam választott vagy az engem választott költészeti hagyománytól persze egyáltalán nem idegen kérdések, hiszen egyébként fel sem tudnám tenni őket, akkor nem is volnának kérdések.

– *Miért tartottad fontosnak, hogy az antik és középkori kulturális utalásrendszer mellett a Halotti Pompa „Ámor & Psziché szekvenciák” című második része a jelen tudományos, illetve ennek esetenként popularizált diskurzusformáit is megszólaltassa?*

– Talán amiatt a humánetológiai felismerés miatt, hogy az ember hiedelmek szövédéjében él. A felvilágosodás kora ezeket a kollektív hiedelmeket radikálisan lecserélte, ezzel egy igen erős cezúrát húzott a mi kultúránk emlékezetébe. Ez a cezúra, amit felvilágosodásként nevezünk meg, egy új hiedelemrendszert vezetett be, és a tudomány mítoszát felruházta az életet, a világot és a sorsot magyarázó erővel. Ez a modern kor babonája – mindennek a tudományos magyarázatát keressük, és valamilyen formalizálható logikára, amelynek a matematika a paradigmája, megkíséreljük visszavezetni. A mai világ informatikai forradalma mélyén, a képek mögött is szövegek vannak, nyelvi utasítások vezérlik a programokat. De valójában minden mélyén számok vannak, az informatika a nyelvi jeleket számokká formálja át. Ezt elfogadjuk, mert ez tudományos. De a kabbalát, a számmisztikát, a numerológiát meg fanyalognak nézzük, és eltoljuk a művelt, komoly társalgás és a kutatásfejlesztés projektjeinek a köréből. Gershon Scholem a Gólemről beszélve arra utal, hogy ő azt ajánlotta tudományos meggyőződése szerint, hogy az atommag kutatás helyett inkább adjanak elsőbbséget a kabbala misztikus aspektu-

sai kutatásának. Ezt a felvilágosult döntéshozó emberek elutasították. Számomra nem idegen a misztika gondolkodása. Magam is azt gondolom, hogy bizony kellene ezt kutatni, nagyon is kellene. De azért tartottam fontosnak, hogy a tudományos és áltudományosnak mondott diskurzusok is szóhoz jussanak, mert egyrészt a határok, emberi határaink átléphetőségére figyelmeztet, másrészt arra, hogy a tudomány racionalista mítoszai is mítoszok, végső soron babonák, racionalista babonák. Hiedelmek, amelyek továbbra is fenntartják az emberek maguk okozta kiskorúságát. Mert gondolj csak bele, vajon többet tudunk-e az életről, a sorsról, a boldogságról, a szerencsétlenségről, a bennünk és a világban lakó Jóról és Rosszról, mint tudott Szophoklész vagy Shakespeare kora? A művészet tapasztalata lerombolja, de visszafogottan fogalmazva is felfüggeszti, súlyos kérdőjelekkel látja el a tudomány, a modernitás, a haladás etc. mítoszait. A művészi tevékenységnek más az ideje, és ez az idő a Lélek ideje. Félre ne érts, magam is a felvilágosodás gyermeke vagyok, mint mindannyian, hisz az oktatás rendjét ez a projekt alapvetően átrendezte. Úgy gondolkodom, úgy érzek, úgy tapasztalok, azok a fogalmaim szervezik a gondolkodásomat. De a felvilágosodás előtti szövegeket olvasva, köztük például hangsúlyosan a vallásos irodalom poétikáját használó szövegeket, úgy vettem észre, hogy mély, alig átléphető – és lényegét tekintve áthidalhatatlan – szakadék nyílt meg a felvilágosodás után a szövegekhez való hozzáférést illetően.

– *A múlt évben megjelent Míg alszik szívünk Jézuskája című „betlehemes misztériumjátékod” a Halotti Pompa folytatásaként olvasható. A könyv egyik kritikusa szerint a szöveg „szép és nemes játékosságával, kedves és (a szónak legszebb értelmében) infantilis kedélyével egyszerre sugallja a megváltottságnak sóvár ígéretét és a megváltatlanságnak kemény tapasztalatát” (Margócsy István). Pusztán a Halotti Pompa és a betlehemes műfaji emlékezetéből következik ez a kettőség, vagy ez az eldöntetlen köztes helyzet az ember általad érvényesnek tartott szituáltságát jellemzi?*

– A betlehemes játék felkérésre készült, bábszínházaskok kértek fel, akik a *Halotti Pompa* betlehemi szekvenciáit olvasták, és a versekben körvonalazódó hagyomány szemlélet keltette fel, ha jól értettem őket, az érdeklődésüket. Ezt követően olvastam utána alaposabban a népi betlehemesek és a történeti Jézus és a hit Jézusa közötti dogmatikai felfogás keresztény megítélésének. Nagyon izgalmas dolgokat találtam. A népi betlehemes játékok sajátos szuverenitással nyúltak a témához, kevésbé hatotta meg őket a dogmatikai tanítás, hanem a saját világukba, a falu közösségébe helyezték át az egészet, hogy átélhető legyen számukra. A vasos, erotikus utalások és az abszurd, az alig rejtett blaszfémia minden aggodalom nélkül megfér ezekben a szövegekben. A népi vallásosság, a paraszti világ életközeli fogta fel a vallási formákat és tanításokat, azt hiszem, és az ember szituáltságának ez az általad megfogalmazott, roppant korszerűnek tűnő felfogás egyáltalán nem volt idegen ezektől a játékoktól. Mert ezek a falusi események nem a betlehemi történetet jelenítik meg, hanem a mindennapi születés drámáját, a Jó vereségének, elesettségének és kiszolgáltatottságának napi tapasztalatát. Számukra nem Jézus egyedi története figurázza az ember közös sorsát, hanem épp fordítva. Az egyedi ember tragédiája idézi meg Jézus kollektív drámáját, amelyet az Egyház különféle tanítások kódéba burkolt. A túlbonyolítás és az előre kondicionált tudat tévképzeteitől mentes rápillantás a születés misztériumára ezt a tragédiát görgeti

magával az idő mélységei felől a jövő felé irányába. A falu, ahogy ezeknek a játékoknak az emlékezete orális, többet tud, sokkal többet, mint amit le lehet belőle jegyezni. És ez a felfogás számomra nagyon is kedves volt, mert a betlehemes szoros szálakkal szerettem volna a *Halotti Pompához* fűzni.

– 1999 őszén mutatta be a Csokonai Színház Horváth Árpád Stúdiószínháza [kamera.man] című darabodat. A színpadra szánt szöveg megalkotása közben mennyiben kellett módosítani korábban működtetett írástechnikai attitűdjeidet? Melyek voltak-e munka legfőbb tanulságai számodra? Miért hiúsult meg az ezt követő években egy másik szöveged debreceni színpadra állítása?

– Lényegesen másfajta írásmódot követelt, nagyon érdekel továbbra is, bár a következő darab személyes okok miatt zátonyra futott, amiben közre játszott a színházban ekkoriban bekövetkezett vezetőváltás is. Szerencsétlen helyzet adódott elő, nagyon izgalmas előadás körvonalazódott pedig Mundruczó Kornéllal, de aztán mégis el kellett állni a bemutatótól. Azt hiszem, ez volt a helyes döntés, de remélem, fogunk még együtt dolgozni. Aztán a színházi terveket félretettem, a szüleim tragédiája ugyanis megváltoztatott sok mindent, amit korábban terveztem. A drámai szöveg másfajta tudásra nyitja fel az írója szemét. Az engem érdeklő elképzelt színház nem otthonos a hazai színházakban, nincs műhelye. A '99-es bemutató sokféle kérdést hagyott nyitva bennem, kiváló színészekkel találkoztam, Pinczés István rendezése szuverén és alkotó értelmezése volt a szövegnek. Talán az egyik legnagyobb tanulság az volt, amit csak homályosan tudok megfogalmazni, valahogy úgy, amit a lírai szövegekben is próbáltam kamatoztatni, hogy a jelentés a szövegen kívül helyezkedik el. Ez egy előadásban, ahol testek kerülnek kapcsolatba tárgyakkal, a szavak pedig mindig intonált hangok, érzelemtől átfűtött hangok, elillanó jelenség. De egy verseskötet esetében sincs ez másként, azt hiszem. Ezt tanulmányoztam meg, például.

– A Berlin / Hamlet kötet [Alexanderplatz] című bravúros József Attila-átiratában egy olyan ezredfordulós, multikulturális világ jelenik meg, melyben a belorusz énekes, a vietnámi cigarettaárus és a többi vendégmunkás éppolyan otthonosan és idegenen, mint a szöveg beszélője. Utóbbinak némi vigaszt nyújthat, hogy a Téli éjszaka ismerős sorai között mégiscsak otthonra találnak szavai. Hasonló szerepet tölt-e be az életében az irodalommal való foglalatosság? Mi az, ami ezen túl az autentikusság tapasztalatát átélhetővé teszi számodra?

– Hát, én aligha vagyok autentikus. Meglehetősen mélyről jövök, szinte már alig van lejjebb, ahonnan még fel tud az ember tápászkodni. Semmi nem indokolta, hogy azt csináljam, amit csinálok. Emlékezetem, azt hiszem, többször radikálisan törődött. Valahogy működök, működtem mindig, de sohasem vállaltam magammal szolidaritást. Inkább valami megvetés van bennem önmagam iránt, és semmiféle nosztalgia a múlttal szemben. Szolid kegyetlenség rejlik ebben. Talán ez segített túlélni sok mindent, ami nehéz volt, és újra talpra állni, amikor jobb lett volna hagyni az egészet. És hát így negyven után visszanezve azt hiszem, hogy a kegyelemnek köszönhető, nem nekem. Mert én nem is vagyok valójában, csak az írással kreálok valakit.